

ТЕРМІНОЗНАВСТВО

УДК 81: 001.4

В.А. Борисов

ТЕРМІН У МЕТАМОВІ МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ: КОНВЕНЦІЙНІСТЬ ФОРМИ, ЗМІСТУ, РЕЦЕПЦІЇ

У статті йдеться про термін як основну одиницю метамови галузевого наукового дискурсу. Висвітлено основні характеристики терміна, прокоментовано конвенційність його змісту й форми, представлено трактування терміна в сучасному мовознавчому дискурсі, наведено приклади індивідуального тлумачення термінолексем у сучасному українському мовознавчому контексті, звернено увагу на тенденції термінотворення й терміновживання в актуальному мовознавстві як ознаку ідіостилі сучасного науковця.

Ключові слова: термін, науковий дискурс, термінотворення, терміновживання, метамова.

Борисов В.А. Термин в метаязыке лингвистического дискурса: конвенциональность формы, содержания, рецепции. *В статье идёт речь о термине как основной единице метаязыка отраслевого научного дискурса. Освещены основные характеристики термина, прокомментирована конвенциональность его содержания и формы, представлена трактовка термина в современном лингвистическом дискурсе, приведены примеры индивидуального понимания терминолексем в современном украинском лингвистическом контексте, обращено внимание на тенденции в образовании и употреблении терминов в актуальном языкознании как черту идиостиля современного учёного.*

Ключевые слова: термин, научный дискурс, терминообразование, терминуупотребление, метаязык.

Borysov V.A. Term in Linguistic Metalanguage: Conventional Status of Form, Meaning and Reception. *The article aims at tracing the main characteristics of the term as the main unit of a certain sphere of scientific discourse. Basic characteristics of the term are described, conventional status of its meaning and form is commented on, understanding of the term in modern linguistic discourse is presented, examples of individual interpretation of terms in modern Ukrainian linguistic context are suggested, attention is paid to the tendencies in term formation and term usage in modern Ukrainian linguistic discourse as a feature of a scholar's individual style. It is also stated that terminology denotes a system of notions of some theory and reflects its contemporary state, on the one hand, and is the instrument for its further development on the other hand. Term motivation (semantic, morphological, analytical) is the main semantic feature of the term as a unit of some terminological system.*

Keywords: term, scientific discourse, term formation, term usage, metalanguage.

Термін як визначальний лексичний компонент наукового тексту був і залишається об'єктом уваги дослідників у різних сферах знань, що вплинуло на формування спеціальної галузі — термінознавства. Проблеми цієї наукової галузі розглядаються вченими в багатьох аспектах: філософському, історичному (діахронічному), логічному, семіотичному, структурно-семантичному та ін. Термін визначають як дискурсивний засіб, за допомогою

якого формуються наукові теорії, принципи, методології [15: 8]. Термін як об'єкт лінгвістичного дослідження потрапив до кола наукових інтересів багатьох мовознавців, серед яких Б.І. Головін, В.П. Даниленко, К.Ю. Діброва, Т.Л. Канделак, Т.Р. Кияк, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Т.І. Панько, О.О. Реформатський, О.В. Суперанська, С.Д. Шелов та багато інших, чії роботи присвячені різним аспектам термінознавства й термінотворення.

Термін є носієм спеціальної інформації, необхідної для оптимізації пізнавальної діяльності людей. Основною ознакою термінологіки є її здатність позначати спеціальні поняття, що сприяють установам типології спеціальної лексики (термінології). Терміни виконують важливу функцію в науковому дискурсі – вони забезпечують взаєморозуміння між представниками різних галузей знань та наукових дисциплін. У сучасній лінгвістичній літературі існує чимало визначень терміна, причому, як зазначає С.Д. Шелов, йдеться не про відсутність формулювання й смислового визначення єдиного поняття, а про різний зміст самого поняття «термін» [15: 8]. Актуальність представленої розвідки зумовлена потребою вивчення ознак термінологічної лексики як особливого шару літературної мови в аспекті синхронних тенденцій термінотворення в галузевій метамові українського мовознавчого дискурсу.

Метою статті є дослідження базових характеристик терміна як основної одиниці наукового дискурсу з огляду на конвенційність його форми, змісту й індивідуальної семантичної рецепції, а також відстеження сучасних тенденцій у термінотворенні й термінотворенні в царині мовознавчої метамови.

Звернімося до деяких трактувань поняття *термін*: «<...> слова спеціальні, обмежені своїм особливим призначенням; слова, що прагнуть бути однозначними як точне вираження понять і назв речей. Це є необхідним у науці, техніці, політиці та дипломатії» (О.О. Реформатський) [12: 115]; «<...> це окреме слово чи утворене на основі іменника підрядне словосполучення, що позначає професійне поняття та призначене для задоволення специфічних потреб спілкування в галузі певної професії (наукової, технічної, промислової)» (Б.М. Головін) [2: 9]; «<...> слово або словесний комплекс, співвіднесений з поняттям певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступає в системні взаємини з іншими словами й словесними комплексами та утворює разом з ними в кожному окремому випадку і в певний час замкнену систему, яка вирізняється високою інформативністю, однозначністю, точністю та експресивною нейтральністю» (І.С. Квітко) [4: 21]; «<...> спеціальне слово (або словосполучення), прийняте в професійній діяльності та вживане в особливих умовах. <...> словесне позначення поняття, що входить до системи понять певної галузі професійних знань. <...> основний поняттєвий елемент мови спеціального призначення. У межах свого термінологічного поля термін однозначний» (О.В. Суперанська) [15: 14]; «<...> слово або словосполучення, що вживається для точного вираження поняття з певної галузі знання – науки, техніки, мистецтва, політики. Терміни мають визначення (дефініцію), вони позбавлені емоційно-експресивного

забарвлення. У галузі однієї науки терміноназви утворюють терміносистему, у межах якої термін не повинний мати синонімів, він також не може бути багатозначним» (С.Я. Ермоленко) [16: 183].

На підставі наявних визначень розуміємо *термін* як *спеціальне слово чи словосполучення, що має чітку дефініцію, вживається для точного позначення певного поняття конкретної площини людського знання, позбавлене емоційного забарвлення, позначене точністю, умотивованістю та однозначністю, співвіднесене з певним поняттям конкретної наукової галузі, разом з іншими термінолексемами цієї галузі утворює терміносистему*. Диференційними ознаками терміна є його стилістична нейтральність і незалежність від контексту (термін залежить від термінологічного поля, до складу якого він входить, саме термінологічне поле є для терміна певним контекстом, у якому термінолексема є однозначною й позбавленою емоційності) [1: 191-196].

Найменування є конвенційним явищем, тобто наявному поняттю мовець може дати назву, і так само конвенційним є зміст знака-терміна. Можливість суб'єктивного начала у вживанні і творенні термінів цілком очевидна й суттєва, вона «вириває цю мовну ділянку з об'єктивної стихії мови», що уможливує варіативність смислових наповнень терміна. Саме ці особливості визначають характер існування слова-терміна в мові порівняно з іншими словами [5:124].

Так, у сучасному лінгвістичному дискурсі та його метамові найбільший індивідуальний вияв тлумачення термінолексеми спостерігаємо щодо наукового осмислення поняття *концепт*, що є домінантним терміноскладником лінгвоконцептології і лінгвокогнітології. На сьогодні існує значна кількість дефініцій (як узуальних, так і метафоричних) цього терміна, які перетинаються у своїх основних семантичних домінантах, хоча маємо варіанти й опозиційні версії (найбільшого дискурсивного розголосу набули визначення *концепту* М.Ф. Алефіренка, А. Вежицької, Г.С. Воркачова, К.Ю. Голобородька, В.В. Жайворонка, В.Л. Івашенко, В.І. Карасика, О.С. Кубрякової, Дж. Лакофа, Л.А. Лисиченко, Д.С. Лихачова, О.О. Селіванової, Ю.С. Степанова та багатьох інших).

При цьому в змістових площинах терміна *концепт* науковці актуалізують лінгвофілософський, лінгвокультурологічний, психолінгвістичний, власне лінгвістичний (семантичний) аспекти. Коментуючи цю неоднозначну дефінітивну ситуацію, Л.А. Лисиченко говорить, що «через складність змісту терміна *концепт* він і виражається в мові не стільки окремим значенням слова, скільки певним лексико-семантичним мікрополем, що знаходить узагальнене відбиття, наприклад, у дефініціях лексичного значення в тлумачних словниках» [7: 23].

Так само позначений помітним виявом суб'єктивності в смисловому тлумаченні термін *дискурс* на рівні його дефініцій, що істотно впливає на однозначність і чіткість його рецепції, тобто адекватну реалізацію авторської інтенції в науковому контексті.

Питання мотивованості терміна є важливим у процесі термінотворення. Мова є системою, що має свої закони й засоби для творення нових

понять, які потребують номінації. Як зазначають фахівці, при творенні терміна можна простежити намагання створити його таким чином, щоб він був зрозумілим, прозорим семантично, по можливості не мав аналогій з не-термінологічною лексикою [10: 25]. Так, наприклад, В.Л. Івашенко запропонувала термін *ідеалема* на позначення духовного концепту, що формує свою структуру на асоціативно-смыслових рівнях певного ідеалу [3: 80]. Цей термін продуктивно апробується науковцями при описі відповідних концептів: *Актуалізація поняття «правда» в колективній українській свідомості, піднесення його до рівня суспільного ідеалу, уведення слова правда в широкий художній контекст зумовило концептуалізацію правди як колективної ідеалеми, здатної впливати на організацію значеннєвих полів етноментальності* (О.О. Маленко) [8: 263]. Обравши смисловим опертям фрагмент значення слова *ідеал* – найвища мета, якої прагне людина, дослідниця уможливила семантичну прозорість нового поняття, оформленого за аналогією з традиційними в лінгвістиці терміномоделями із суфіксом *-ем-*: *фонема, лексема, фразема, морфема, морфонема, грамема, синтаксема. стилістема* й актуальними *текстема, епістема* (термін Є.М. Верещагіна та В.Д. Костомарова), *лінгвокультурема* (термін В.В. Воробйова), *міфологема, реалема, гносема, емотема, конатема, ідіологема, соціологема, етнологема* та ін. Творення подібних форм у мовознавчій метамові характеризується продуктивністю, а їхнє подальше дискурсивне буття визначається частотністю використання в науковій літературі.

Інший приклад – уведення в лінгвістичний контекст терміна *ігрема* мовознавцем І.Е. Сніховською [14], яким позначаються комунікативні одиниці, що формуються на основі цілеспрямованих порушень мовних одиниць з прагматичною метою. Цей термін продукується в роботах, пов'язаних із дослідженням прагматичного потенціалу мови в певних комунікативних чи художніх ситуаціях: *Гра родовими формами при позначенні осіб зумовлює граматичну метафоризацію <...>. У цьому разі ігреми виникають при транспонованому вживанні родових форм <...>* [17].

Продуктивними є також моделі із суфіксами *-ив*, *-ізм*, *-изм*, які творяться лінгвістами в процесі дослідження й опису певних мовних явищ: *пейоративи* (слова із наявним експресивним або негативним емотивно-оцінним компонентом, зазвичай лайливі слова); *естетиви* (слова із наявним естетичним компонентом у семантичній структурі); *апелятиви* (слова на позначення загальних назв), *волюнтативи* (слова із семантикою волевиявлення); *орієнталізми* (слова, запозичені зі східних мов), *архаїзми, історизми* (слова, що вийшли з активного вжитку), *сленгізми, жаргонізми* (соціально марковані слова), *діалектизми* (слова з місцевих говірок) та ін.

Творення терміна – це інтелектуальний лінгвокреативний процес, під час якого вчений знаходить найбільш відповідне до ситуації та конкретно-го поняття слово чи словосполучення. «Терміни виникають як інструменти саме в той момент, коли відбувається наближення вченого до того, що саме ним відкривається, коли обриси поняття, яке встановлюється, ще не повністю позначені» [13: 74]. О.О. Реформатський вважав, що основними

джерелами поповнення складу терміносистеми може бути запозичення слова з розмовної мови, творення нового слова, запозичення іномовних слів, авторське термінотворення [11: 173]. Термінологічні системи характеризуються насамперед «свідомим термінотворенням. Звідси — відсутність у термінологічних системах поняття немотивованого терміна» [9: 11-17].

Для термінів дуже важливою є терміносистема, частиною якої вони є. О.О. Реформатський уважав, що слова можна пізнавати за контекстом чи за ситуацією. Контекстом для терміна є не ситуація чи текст, а лише галузева терміносистема, через яку термін набуває однозначності. Від словесного контакту термін не залежить [11: 166]. Так, термін *морфологія* належить до двох галузевих терміносистем — лінгвістичної й природничої. Смисловим підґрунтям дефініцій терміна в різних терміносистемах є частина *морф*, яка відповідає поняттям *форма*, *вид*. У межах кожної з галузевих терміносистем термін має власне дефінітивне навантаження, яке й зумовлює особливості дискурсивного функціонування термінопоняття.

Загалом галузева термінологія — це складна динамічна система, здатна адаптуватися до умов свого функціонування і яка відбиває не тільки історичні, але й соціальні зміни в процесі розвитку різних соціумів. С.Я. Єрмоленко визначає галузеву термінологію як «1) систему термінів певної галузі науки, виробництва, мистецтва, політики тощо; 2) розділ лексикології, який вивчає терміни» [16: 183]. Отже, галузева термінологія як лінгвістичне поняття — це сукупність термінів та вчення про утворення, склад і функціонування термінів певної галузі знань, це система знаків певної галузі діяльності людини. Зважаючи на специфіку наукового знання, термінологія різних площин людського знання здебільшого є систематизованою й уніфікованою. Для стандартизації термінології існують спеціальні галузеві термінологічні словники й тезауруси.

Галузева термінологія позначає не просто систему понять, а систему понять певної теорії, оскільки припустимим є співіснування декількох терміносистем, які належать до однієї спеціальної галузі (наприклад, у лінгвістичній термінології: граматична терміносистема, терміносистема комунікативної лінгвістики та ін.). Термінологія будь-якої наукової дисципліни, лінгвістики зокрема, відбиває, з одного боку, її сучасний стан, а з іншого — є інструментом її подальшого розвитку. Функціонування галузевої термінології в професійному спілкуванні пов'язане з рівнем розвитку відповідної площини людських знань, з мовною компетенцією учасників комунікації, зі статусом самих учасників професійного спілкування, що визначає тип спілкування і вид дискурсу. Термінологія — це відкритий простір, який постійно знає змін та поповнення новими термінолексемами.

На сучасному етапі розвитку наукової думки широкого розповсюдження набуває зближення термінології з когнітологією. Термінологи-когнітивисти вважають, що термін — це динамічна одиниця, яка народжується в науковому дискурсі й змінюється разом з ним у процесі номінації. Цей підхід тісно пов'язаний із сучасними теоріями когнітивістики та лінгвістики. Особливе місце в застосуванні методів когнітивної термінології посідає

аналіз галузевої термінології. З позиції когнітивної термінології аналізуються основні закономірності номінації об'єктів, суб'єктів і процесів тієї чи тієї галузі знань і сфери людської діяльності, залучаючи власне лінгвальні й екстралінгвальні характеристики корпусу термінів. На думку В.М. Лейчика, когнітивна термінологія – п'ятий етап розвитку цієї науки як провідної наукової дисципліни на межі ХХ–ХХІ століть [6: 121–124].

Таким чином, термінологічна лексика є особливим шаром літературної мови, що зумовлено семантичною відокремленістю терміна назв, які, на відміну від загальноживаних слів, співвідносяться з конкретними науковими поняттями. Функції терміна базуються на функціях загального лексичного фонду мови: номінативній, сигніфікативній, когнітивній, комунікативній, прагматичній. На думку мовознавців, мотивованість (семантична, морфологічна, аналітична) є обов'язковою семантичною характеристикою терміна як складника певної терміносистеми.

З огляду на тенденції продуктивного авторського термінотворення й термінотворення як ознаку ідіостилу в сучасному мовознавчому дискурсі, вважаємо перспективним подальше дослідження означеної проблеми й виявлення основних шляхів розширення термінологічної метамови українського мовознавчого дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Азарова Л. Е.** Лексико-семантические особенности термина / Л. Е. Азарова // Языковые единицы: логика и семантика, функции и прагматика: сб. науч. тр. к 75-летию П. В. Чеснокова. – Таганрог: ТГПИ, 1999. – С. 191–196.
2. **Головин Б. Н.** Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М.: Высш. шк., 1980. – 335 с.
3. **Іващенко В. Л.** Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В. Л. Іващенко. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
4. **Квитко И. С.** Термин в научном документе / И. С. Квитко. – Львов: Вища шк., 1976. – 127 с.
5. **Котелова Н. З.** К вопросу о специфике термина / Н. З. Котелова // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии: материалы совещания, проведённого АН СССР в Ленинграде 30 мая–2 июня 1967 г. – М., 1970. – С. 123–124.
6. **Лейчик В. М.** О языковом субстрате термина / В. М. Лейчик // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 87–97.
7. **Лисиченко Л. А.** Лексико-семантический вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Х.: Основа, 2009. – 191 с.
8. **Маленко О.** Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській естетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): [монографія] / О. Маленко. – Х.: ХІФТ, 2010. – 488 с.
9. **Панько Т. І.** Зовнішньомовна та внутрішньомовна мотивованість суспільно-політичних термінів / Т. І. Панько // Українське мовознавство. – 1984. – Вип. 12. – С. 11–17.
10. **Папина А. Ф.** Текст: его единицы и глобальные категории: сб. науч. тр. / А. Ф. Папина. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 367 с.
11. **Реформатский А. А.** Мысли о терминологии / А. А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986. – С. 163–198.
12. **Реформатский А. А.** Введение в языкознание: [учеб. для вузов] / А. А. Реформатский. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 536 с.
13. **Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання** / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – Х.: Фоліо, 2006. – 623 с.
14. **Сніховська І. Е.** Механізми, засоби та прийоми мовної гри в сучасній англійській мові: дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Сніховська Ірена Едуардівна. – Запоріжжя, 2005. – 198 с.
15. **Суперанская А. В.** Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская,

Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 248 с. 16. **Українська мова**. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. — К. : Либідь, 2001. — 224 с. 17. **Халіман О. В.** Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові: рід і число : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Халіман. — Х., 2010. — 20 с.

Борисов Володимир Андрійович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської фонетики і граматики, ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: vobor@list.ru

tel:+ 0506206645

<http://orcid.org/0000-0000-6185-5649>

Borysov Volodymyr Andriyovych — Candidate of Philology, Assistant Professor of English Phonetics and Grammar Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.